International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 92-95
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-11-2023
Accepted: 07-12-2023

Sutapa Kar
Research Scholar, Advaita Vedanta, NSU, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Corresponding Author:
Sutapa Kar
Research Scholar, Advaita Vedanta, NSU, Tirupati, Andhra Pradesh, India

अचिन्त्यभेदाभेदवाददर्शने बलदेवस्य जगन्मिथ्यात्वानित्यत्वखण्डनम्

Sutapa Kar

प्रस्तावना

जगन्मिथ्यात्वानित्यत्वखण्डनप्रसङ्गे बलदेवेन उक्तं- भगवान् विष्णुः एव अनन्तब्रह्माण्डस्य उत्सः, सर्वज्ञानी, संहारकर्ता च। अतः स्वयमेव जगतः सृष्टिकर्ता स्वयं च संहारकर्ता इति। अतः जगन्न मिथ्या इति वक्तुं न शक्यते अपि तु विष्णोः शक्तिः कार्यस्वरूपम्। उक्तं प्रमेयरत्नावल्यां-

स्वशक्त्या सृष्टवान् विष्णुर्यथार्थं सर्वविज्जगत्।
इत्युक्तः सत्यमेवैतत्वैराग्यार्थमसद्वचः।।इति।

तस्य शक्तिविषये बहुत्र एकः भिन्नः वेति शङ्का दृश्यते यतोहि जङ्गमात्मके विश्वे सर्वत्र एकः एव गुणः अस्ति इति न अपि तु गुणानां समावेशः वर्तते। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः इति सांख्यैः प्रमाणितम्। विष्णोः शक्तिः विषये विष्णुपुराणे उक्तं-

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ताक्षेत्रज्ञाख्या तथा परा।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते[1]।।इति।

सर्वासु शक्तिसु पराशक्तिः एव श्रेष्ठा। तस्य विष्णोः रूपं सच्चिदानन्दमित्युक्तम्। तृतीयशक्तिः अविद्याकर्मसंज्ञा सैव मायाशक्तिः इति विष्णुपुराणे उच्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे श्रीजीवपादैः उक्तम्- अविद्या कर्मकार्यं यस्याः, सा तत् संज्ञा मायेत्यर्थः इति। इयं मायाशक्तिः एव भगवतः बहिरङ्गाशक्तिः इत्युच्यते। पराशक्तिः मायाशक्तिः इत्यनयोः मध्ये जीवशक्तिः अधिष्ठानस्वरूपा भवति। अतः तटस्था शक्तिः इत्युच्यते। परन्तु इयं शक्तिः भवति भगवतः नित्यदासी। इयं शक्तिः मनुष्यान् जगद्गतसर्वान्

[1] वि.पु.६.७.६१

आवृणोति, अतः सर्वे आवृताः सन् सर्वं विस्मरन्ति। एतस्मिन् सन्दर्भे जीवपादः पुनः उक्तं- यद्यपि इयं बहिरङ्गा, तथाप्यस्यास्तटस्थाशक्तिं जीवमावरयितुं सामर्थ्यमस्तीति।

श्रीभगवान् अनया मायाशक्त्या जगत्सृष्टवान् इति स्मर्यते किञ्च कृष्णद्वैपायनेने वेदव्यासेन

श्रीमद्भागवद्महापुराणे उक्तं- श्रीवासुदेवः उवाच- विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः। केवलानुभवानन्दस्वरूप सर्वबुद्धिदृक् [2] इति। एवञ्च श्रीजीवगोस्वामीचरणकृतवैष्णव-तोषणीतिनामके लघुटीकाग्रन्थे उक्तं- यः प्रकृतेः परः प्रकृतिद्रष्टा पुरुषः सः भवान्, तथा यः केवलानुभवानन्दस्वरूपः परब्रह्माख्यो निर्विशेष आत्मा, सोऽपि भवान्, यश्चसर्वबुद्धिदृक् सर्वान्तर्यामीपरमात्मा सोऽपि भवानिति तद्रुपकत्वात् स्वयं भगवत्त्वेन विदितोऽसीत्यर्थः।

ब्रह्मणा साकं सर्वेषाम् एकत्वम् एतेन प्रसिद्धम्। तस्मात् एकमेव अद्वितीयम् इति सिद्धम्। श्रीमद्भागवते उच्यते-

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज् ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते[3]।।इति।

एतेन श्लोकेन एतत् ज्ञायते यत् श्रीकृष्णः एव परं ब्रह्म सैव परमात्मा सैव प्रकृतेक्षणकर्ता इति। श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीकाग्रन्थे उच्यते-

स्वरूपमन्याकारं यत्तस्य भाति विलासतः।
प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते[4]।।इति।

स्वरूपं कीदृशमिति प्रश्ने अन्याकारं विलक्षणाङ्गसन्निवेशम्। तस्य मूलरूपस्याव्यवहितं, विलासतः लीला-विशेषात् प्रायेणेति कैश्चिद्गुणरूपमित्यर्थः। यथा नारायणे न्युनाः। एवं मन्त्रे। इति। अत्र विष्णोः परमं पदं वर्तते। सैव स्रष्टा इति। सः ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय इत्यादि वचनैः विष्णोः तथा श्रीहरेः कर्तृत्वं कारणत्वं च उक्तम्। श्रीभगवतः जगत्कारणत्वविषये उच्यते श्वेताश्वेतरोपनिषदि- मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् इति अत्र मायी नाम महेश्वरः इति। सृष्टिस्थितिलयानाम् अत्र सिद्धान्ते विरोधः नास्ति। इदं ज्ञापयितुं भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायाम् उक्तम्-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परान्।
जीवभूतां महावाहो ययेदं धार्यते जगत्।। इति।

प्रसङ्गेऽस्मिन् टीकाकारेन विश्वनाथचक्रवर्तिना उक्तम्- इयं प्रकृतिर्वहिरङ्गाख्याशक्तिः अपरा अनुत्कृष्टजडत्वात् इतोऽन्यां प्रकृतिं तटस्थां शक्तिं जीवभूतां परामुत्कृष्टां विद्धि चैतन्यत्वात्। अस्याः उत्कृष्टहेतुः यया चेतनया इदं जगत् धार्यते स्वभोगार्थं गृह्यते इत्यर्थः।[5] भगवद्गीतायां पुनः उक्तं- दैवीह्येषागुणमयी मम माया दुरत्यया।[6] इति। एतैः सत्त्वरजस्तमगुणैः जगत् सृष्टम् अतः एतेषां गुणानां कर्तारः धारकाः अपि केवलं परमात्मैव। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या इत्यत्र वेदान्तमते ब्रह्म सत्यं स्वीक्रियते परन्तु जगन्मिथ्या इति अस्माभिः न स्वीक्रियते। जगन्मिथ्यात्वप्रसङ्गे अस्ति अस्माकं मतभेदः। मध्वाचार्यैः तु चैतन्यदेवकृतानुप्रेरणया जगन्मिथ्यात्वस्य खण्डनं सुष्ठु कृतं वर्तते। एतेषां शिष्येण श्रीबलदेवविद्याभूषणेन अपि भगवच्छङ्करकृतसिद्धान्तः न अङ्गीकृतः। किमर्थं शङ्करमतमिदं न युक्तं इति उच्यते- सशक्त्या सृष्टवान् विष्णुयथार्थं सर्वविज्जगद् इत्युक्ते सत्यमेवैतद् वैराग्यार्थमसद्वचः अत्र स्वशक्त्या निजशक्तिं समाश्रित्य इत्यर्थः। अत्र परिष्कृतमस्ति यत् श्रीविष्णुना तथा श्रीहरिणा स्वमायया

[2] श्रीम.गी.१०.३.१३

[3] श्रीमद्भा..१.२.११

[4] लघु.भा.अ.पूर्वखण्ड.

[5] श्रीम.गी.७.५

[6] श्रीम.गी.- ७.१४

जगत्सृष्टं पालितं लयकृतं च। अतः एतस्मात् शास्त्रोक्तवचनात् जगतः सत्यत्वं सिद्धं वर्तते।

श्रीधरस्वामिना उक्तम्, अचिन्त्यज्ञानं तदेव भवति यत् तर्कगम्यं नास्ति। अचिन्त्यं तर्कासहं यज्ज्ञानम् इति। जीवगोस्वाम्यनुसारेण अचिन्त्यं भवति- अर्थापत्तिगम्य भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पेश्चिन्तयितुमशक्यः केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचरः इति। भागवत् सन्दर्भे अपि दृश्यते- अचिन्त्यं सैव शक्तिः या असम्भवं सम्भावयति, अथवा अभेदेऽपि भेदं दर्शयति। दुर्घटघगकत्वम् अचिन्त्यत्वम् इति रूपगोस्वामिनः मतं वर्तते, यत् पुरुषोत्तमे एकत्व-पृथक्त्वम् अंशत्व-अंशित्वं च युगपत् तिष्ठतः। येन प्रकारेण अग्नौ दाहशक्तिः तेन प्रकारेण भगवति श्रीकृष्णे अपि षोडशसहस्त्रनारीभिः सह एकस्मिन् काले स्थातुं शक्तिः वर्तते, परन्तु अत्र काऽपि तार्किकव्याख्या न वर्तते। इत्येवं प्रकारेण अभेदेऽपि भेदसंज्ञा भेदसत्ता वा अङ्गीक्रियते। एतदेव अचिन्त्यभेदाभेदः इत्युच्यते।

आदिशङ्कराचार्यानुसारेण निर्विकल्पकं ब्रह्म एकमेव परं सत्यं यथार्थप्रमा, एतदेव एकं साधनीयम्। ब्रह्म सच्चिदानन्दमयम्, एतस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण सद्ज्ञानं भवति। सदेव चिन्मयम्। रामाणुज-वल्लभ-मध्वादयस्तु निर्विकल्पकस्य सत्ता नाङ्गीकुर्वन्ति। चैतन्यदेवः ब्रह्म सविकल्पकं मन्यते। किञ्च ब्रह्मणः प्राप्तिमार्गः केवलं भक्तिः इति कथ्यते। चैतन्यमतावलम्बी जीवगोस्वामी अपि निर्विकल्पकब्रह्मणः सत्ता नाङ्गीकरोति। निर्विकल्पकब्रह्मस्वीकर्तव्यं चेत् सविकल्पकब्रह्मणः अपूर्णदशा आयाति। अतः ब्रह्म केवलं भक्तिगम्यं स्वीकृतम्। बल्लभाचार्येण यः भक्तिमार्गः उक्तः सैव एषः चैतन्यभक्तिमार्गः इति। चैतन्यमहाप्रभुः गुणगुणिनोः यथा भावः तथैव जीवब्रह्मणोः अभिन्नता भिन्नता चेति अनुमन्यते।

मध्वाचार्यैः जीवब्रह्मणोः अन्तरः सेव्यसेवकभावयुक्तः इति स्मर्यते। गौडीयवैष्णवसम्प्रदायानुसारेण ब्रह्मजीवयोः सेव्यसेवकभावं विहाय अतिरिक्ताः शान्तः, सख्यः, वात्सल्यः, मधुरभावादयः अपि स्वीक्रियन्ते। जीवगोस्वामी ब्रह्म अद्वयं ज्ञानतत्त्वं वदति। तत्र शङ्कराचार्यः वदति ब्रह्म केवलम् अद्वयम्, एतदतिरिक्तं द्वितीयं किमपि तत्त्वमेव नास्ति। रूपगोस्वामी अपि तथैव ब्रह्मभिन्नं किमपि अद्वितीयं तत्त्वं नास्तीति स्वीकरोति। जीवगोस्वामी भगवान् श्रीहरिः परं तत्त्वम् इति अङ्गीकरोति, ब्रह्म निर्विशेषम्। ब्रह्मणि शक्तिः अव्यक्तरूपेण तिष्ठति, भगवति तु क्रियाशीलता अस्ति। परन्तु ब्रह्मैव परमात्मा मायाशक्तिसम्बन्धात् इति पुनः स्थाप्यते।

निष्कर्षः

यद्यपि इदम् अद्वैतविरूद्धं तथापि सर्वे आचार्याः स्व स्वदर्शनं प्रतिस्थापयितुम् अन्यस्य दर्शनस्य मतखण्डनं कुर्वन्ति। बलदेवाचार्यः स्ववैष्णवदर्शनं तथा अचिन्त्यभेदाभेददर्शनं सुष्ठु प्रतिस्थापयितुं पूर्णवप्रज्ञभाष्यं किञ्च चैतन्यमतादर्शम् अधिकृत्य इदं अचिन्त्यभेदाभेददर्शनं सुदृढीकृतम्। अत्र अद्वैतवैष्णवदर्शयोः सूक्ष्मभेदाः वर्तन्त। यत् मया स्वशोधप्रबन्धे तौलनिकाध्ययनेन अद्वैतसिद्धान्तं सुष्ठु प्रतिपादितम्। बलदेवविद्याभूषणः अत्र जगतः मिथ्यात्वं किञ्च अनित्यत्वं निराकृतम्। सः वदति-

स्वशक्त्या सृष्टवान् विष्णुर्यथार्थं सर्वविज्जगत्।
इत्युक्तः सत्यमेवैतत्वैराग्यार्थमसद्वचः।।इति।

अतः .यत् विष्णोः सृष्टिरस्ति तत् कदापि अनित्यं भवितुं नार्हति। भगवान् श्रीहरिः यथा अस्माकं पूज्यः तथैव इदं जगत्। परन्तु अद्वैते जगत् मिथ्या इति प्रतिपादितम्। तत्रोच्यते जगत् मायया सृष्टम्। माया च ब्रह्मणः शक्तिः। यथा मृदा घटमुत्पद्यते नश्यते च। तथैव जगत् उत्पद्यते नश्यते च कार्यवत् इति। तत्र प्रमाणं दर्शयति। नेह नानास्ति किञ्चन, वाचारम्भणं विकारमात्रनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् इति। सदेव सोम्य इदमग्रे आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति उपनिषद्मन्त्रेणैव जगतः मिथ्यात्वम् अनित्यत्वं च सिद्ध्यति।

सन्दर्भ

1. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्-शङ्करभगवत्पादः, आचार्यजगदीशशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, चौखम्बा, १९९६।
2. श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यम्- गीताप्रेस, गोरखपुरम्।
3. चैतन्यचरितामृतम्- गीताप्रेस, गोरखपुरम्।
4. विष्णुपुराणम्-गीताप्रेस, गोरखपुरम्